

HUKUKUN GELECEĞİ, GELECEĞİN HUKUKU

Uygarlık, insan soyuna özgü bir kavramdır ve insanın biyolojik bir varlık boyutundan sosyal bir varlığa dönüşme öyküsüdür. Öyle ki uygarlaşma, "insan" sözcüğünün mecazi anlamlarından, "insancıl, barışçıl, özgeci, diğer varlıkları önemseyen, haksever kişi" anlamının içini dolduran fiildir.

Prof. Dr. Ayşe Odman Boztosun

Biyolojik olarak insan görünümünde olan bir varlığın bu anlamıyla "insan" addedilebilmesi için bir toplum düzeni içerisinde bu özellikleriyle yaşama becerisini kazanmış olması beklenir.

Hukuk, uygarlığın temel kurumları arasında yer alır. Bu kurumun amacı ve işlevi, bir arada yaşayan bir varlık türü olan insanın bu yaşayışının sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır.

Bir topluluğun büyüklüğüne, kültürüne ve kurumsallaşma düzeyine bağlı olarak bu toplulukta farklı nitelikte toplumsal davranış kurallarının geçerli olduğu söylenebilir. Hukuk kuralları, örf ve adet, din ve ahlak kurallarından sonra ortaya çıkmış ancak insanların kurumlar yaratma ve sürdürme yetkinliğinin gelişmesiyle birlikte toplum hayatını düzenleyen temel kurallar seti haline almıştır. Devlet, hukuk kurallarıyla var olan ve hukuk kurallarını yaratan düzeni var eden kurumun adıdır. Bu

açıdan bakıldığında devlet olgusu ile hukuk düzenini eşleştirmek yanlış olmaz. Toplumsal koşullar elverdiği ölçüde adil bir hukuk düzeni tesis etme ve sürdürme yetkinliği, uygarlık tarihi boyunca devletlerin ömrünü belirleyen temel parametre olagelmıştır.

HUKUK DÜZENİNİN ERDİĞİ SON EVRE: HUKUK DEVLETİ

Hukuk düzenlerindeki evrimleşmenin sonucu ortaya çıkan ulus devlet modelinin şu

¹ Prof. Dr. Ayşe Odman Boztosun, Akdeniz Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

ana kadar geliştirilen en elverişli sürümü, "hukuk devleti"dir. Bu kurgunun temelinde, bir toplumdaki bireylerin, devlet aygıtını, aslen kendilerine ait olan, toplumsal kuralları koyma, uygulama ve bu kurallara uyulmadığında yaptırım uygulama yetkisini gönüllü ve sınırlı şekilde devrederek yarattığı anlayışı yatar. Devletin varlık amacının kapsamının kendisini var eden bireye hizmet etmekle

sınırlı kalması, bu anlayışın doğal sonucudur. Bu durumda bir toplumda devlet yetkisini elinde bulunduranların, bu yetkiyi devlet aygıtına sınırlı şekilde tanımış olan diğer bireylere göre ayrıcalıklı adedilemeyeceği aşikârdır. Hukuk kuralları, devlet yetkisini kullansın kullanmasın herkese eşit şekilde uygulanır. Bireyler arasında cinsiyet, dil, din, ekonomik güç ve benzeri öznel nedenlerle ayırım yapılmaz. Bu temel kurguyu pekiştiren diğer bileşen, bireylerin öz-

gürlüklerinin tek tek sayılması, bizzat devlet tarafından korunacağını güvence altına alınması ve hukuk kurallarıyla özgürlüklerin sınırlandırılmasının makul ve nesnel neden ve koşullara bağlanmasıdır. Hukuk devletinde, bireyin kendini gerçekleştirme ve insanca bir yaşam sürmesi için ihtiyaç duyacağı barınma, gıda, sağlık ve eğitim hizmetleri, elverişli çalışma ortamları gibi olanaklar ise temel haklar olarak tanımlanır ve bireye tanınır. Bu hakların yanında, bireyin devlet aygıtının yönlendirmesine etki edebileceği;

"Hukuk kuralları, devlet yetkisini kullansın kullanmasın herkese eşit şekilde uygulanır. Bireyler arasında cinsiyet, dil, din, ekonomik güç ve benzeri öznel nedenlerle ayırım yapılmaz."

yetkililerden bilgi talep etme hakkından dilekçe hakkına, seçme, seçilme hakkından siyasi parti kurma ve partilere üye olma hakkına kadar demokratik bir işleyiş için gereken siyasi haklar da tanınır. Bu kurguda bireyin insanca yaşaması ve mutluluğunun sağlanması için gerekli tüm bileşenler var görünmektedir ancak bir güç yoğunlaşması olan devlet aygıtında en büyük sorun, bu gücün kötüye kullanılmasıdır. Bu noktada hukuk devletinin mihenk taşı olan bağımsız, tarafsız, liyakatli yargı devreye girmektedir. Milleti oluşturan bireyler adına görev yaptığının bilinciyle hareket eden yüksek donanımlı hâkim, savcı, adli personel ve kolluk gücünden oluşan bir yargı teşkilatı elzemdir. Böyle bir yargı, yasaların özgürlükleri gereksiz yere kısıtlayıp kısıtlamadığından, devlet yetkililerinin uygulamalarının kanuna aykırı olup olmadığına kadar geniş bir yelpazede son sözü söyleyecektir ve herkes bu kararlara mutlak surette uyacaktır. Bu işleyişe sahip olmayan devletlerin yukarıda sayılan diğer bileşenleri öngörmüş olması hukuk devletinin varlığı için yeterli değildir. Bu devletlerde bireylerin vatandaşlık bilincinin düzeyi, bu nitelikte bir yargıyı talep etme ve bu yargıya sahip çıkma konusundaki ısrar ve kararlılığına göre ölçülebilir.

Uygarlaşmada son sürüm olarak tanımladığımız hukuk devleti kurgusu, dünya üzerindeki pek çok devlet için halen tam olarak hayata geçirilebilmiş değildir. Ülkelerin gelişmişlik endekslerindeki sıralama, bu kurgunun hangi ölçüde gerçekleştirilebildiğinin de bir göstergesidir. Bu bağlamda, bazı ülkeler için hukukun bugünü, diğerleri için hukukun geleceğidir. Bireyin içinde yaşadığı hukuk düzeninin temel parametrelerini idrak ettiği ve devlet aygıtının kendisine hizmet etmek için var olduğu bilinciyle bu aygıtı sahip çıktığı ülkelerde kargaşa ve yıkım olasılığı düşüktür. Dünya üzerindeki iki yüze yakın devlet için ortak reçete tabir edebileceğimiz hukuk devleti kurgusu, uygarlığımız için halen bir ülküdür. Öyle ki bu kurgu standart bir şablon olarak tüm ülkelerde uygulanabildiği ölçüde dünya üzerindeki kaynakların hoyratça sömürülmesinden açlık

ve fakirliğe, özellikle şiddet şeklinde tezahür eden toplumsal dengesizlik kökenli rahatsızlıklara kadar pek çok alanda kayda değer ilerlemeler sağlanabilir (O'Donnell, 2004).

BM SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARI BAĞLAMINDA HUKUK DEVLETİ

Hukuk devleti kurgusunun ulus devletlerce yeknesak şekilde hayata geçirilebilmesinin insanlığın karşı karşıya kaldığı sorunların çözümünde kilit rol oynayacağına esaslı göstergelerinden biri de Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'dır. Birbirleriyle ilintili ve birbirlerinin gerçekleşmesine katkı yapacak olan bu amaçların on altıncısı olan "Adalet ve Güçlü Kurumlar", doğrudan hukuk devleti kurgusunun işlerliğinin sağlanmasına işaret etmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliğinden israfına son verilmesine, su, toprak ve hava kirliliğinin önlenmesinden enerji verimliliğine kadar tüm bu amaçlara ulaşılmasında ulus devletlerin elindeki temel araç hukuk kurallarıdır (Kempe, 2020). Bu bağlamda hukuk devleti kurgusunun anlaşılmasını ve benimsenmesini sağlayacak bir eğitim modelinin uygulanması son derece önemlidir.

Anayasa okuryazarlığı üzerinden inşa edilecek çağdaş vatandaşlık bilinci, ancak küresel ölçekte benimsenip uygulandığında başarılı olabilecek Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nın anahtarı niteliğindedir. Bu amaçlar arasında dördüncü sırada yer alan nitelikli eğitimin eşitlikçi, özgürlükçü ve özgü bir felsefeyle kurgulanması da hukuk devletinin ihtiyaç duyduğu bilinçli vatandaş profilinin ortaya çıkarılması için elzemdir (Fedotov, 2019). İnsanın hamurunun nasıl yoğrulduğu, özüne ne katıldığı, insanların birbirleriyle ilişkisini ve insanlığın kaderini belirleyici rol oynayacaktır.

HUKUKUN GELECEĞİ İNSANIN GELECEĞİNE BAĞLI

İnsan olarak adlandırdığımız varlığın hem fiziksel hem ruhsal boyutunun sorgulandığı bir çağda yaşıyoruz. Kişi, gen haritası ortaya çıkarılmış, kimyası çözülmüş, hatta beyin sinyalleri üzerinden düşünceleri okunmaya

başlanmış bir varlık olarak belki de tarihte hiç olmadığı kadar mahremiyetini kaybetmiş durumda. Diğer yandan, fikri varlığı, iradesi ve yaratıcılığı ile evrende biricik bildiğimiz insana yine kendisi tarafından bir rakip yaratıldı; yapay zeka... Hukukun yaratıcısının varoluşsal bir tehdit altında olduğu bu tarihsel dönemde hukukun bir geleceğinin olup olamayacağı da belirsizdir.

Bu bağlamda, uygarlığın tanımında belki ilk akla gelen, ancak İstiklal Marşımızdaki “medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar” dizeleriyle veciz bir şekilde ifade edildiği üzere tinden yoksunluk boyutuyla ağır bir eleştiriye de tabi tutulan teknolojik gelişmelerin hukukun geleceğine olası etkileri ve bu sürecin nasıl yönetilmesi gerektiği düşünülmelidir.

Teknolojik gelişmelerin her zaman insanlığın hayrına sonuçlara yol açmadığı, tam tersine insan türünü yok edebilecek riskleri barındırdığı bir gerçektir. Bilimsel araştırma alanları, yöntemleri ve bu araştırmaların sonuçlarından yararlanarak geliştirilen teknolojiler konusunda evrensel kabul gören ve mutlak surette bağlı kalınan etik ilkeler de benimsenebilmiş değildir. Kâh devletler, kâh ekonomik güçler, kâh devlet dışı yapı-

lanmalar, ideolojileri veya menfaatleri doğrultusunda ellerindeki bilimsel ve teknolojik gücü insancıl amaçlarla bağdaşmayacak şekilde kullanabilmektedir.

İnsan türü sadece fiziksel varlığı itibarıyla değil, tinsel varlığı açısından da tehdit altındadır. Bu yazının başında tanımlanan “uygar insan” anlamında insanlaşma yolculuğu devam ederken, yapay zekâ, bizi hak ve fiil ehliyeti sahibi olarak hukukun sujesi yapan irade olgusunun niteliğini sorgulamak zorunda bırakmıştır. Bu konuda üretilen çözümler henüz genel kabul görmemiştir. Yapay zekâ, insan tarafından geliştirilen diğer aletlerin aksine eşya düzeyine indirgenememektedir çünkü karar alıcı ve yaratıcı eylemler ortaya koyabilmektedir, tercih yapabilmektedir. Bu durumun hukuk düzenleri için olağan dışı kabul edilebilecek bir sorumsuzluk alanı mı yaratacağı, yoksa yapay zekâ eylemlerinin insanlara zimmetlenerek yeni sorumluluk halleri mi öngörüleceği de zamanla açıklığa kavuşacaktır. Distopik senaryolarda bugün bildiğimiz anlamıyla “insan” diye adlandırdığımız varlığın yapay zekâyâ tabi hale gelebileceğinin veya yok edilebileceğinin öngörüldüğü düşünüldüğünde (Joy, 2018) bildiğimiz anlamıyla hukukun bir geleceği

olup olmayacağı da sorgulanabilir hale gelmektedir.

HUKUKUN GELECEĞİ İÇİN RİSK YÖNETİMİ: EĞİTİME ODAKLANMAK

Bu büyük risk alanlarını eldeki yerleşik hukuk kavramlarıyla yönetebilmek zor görünmektedir. Yukarıda açıklandığı üzere henüz ulus devletlerin tümünde hukuk devleti kurgusu işlerlik kazanamamış olduğu gibi klasik hukuk devleti kurgusunun temel unsurları dahi bu varoluşsal meydan okumalar karşısında yetersiz kalmaktadır. İnsan merkezli hukuk düzeni, mülkiyet odaklı eşya hukuku ve fikri hukuk düzenlemeleri, taşınmaz ve taşınırla sınırlı eşya tanımı, zaman itibarıyla geriden gelen, mekân itibarıyla ise kapsayıcı olamayan düzenleme pratikleri, sorumluluğun kaynağını iradeye indirgeyen ancak iradenin mahiyetini ve oluşum sürecini nörolojik olarak irdelemeyen basmakalıp bakış, klasik hukuk yaklaşımlarının yetersizliğini ortaya koymaktadır. Bir diğer esaslı sorun alanı da dünyanın günümüzdeki siyasi haritasına bakıldığında karşımıza çıkan temel sosyal örgütlenme modeli olan ulus devlet modelinin insan türüne yönelik bu esaslı risk alanlarıyla ne ölçüde başa çıkabileceğidir. Hukukun yaratıcısı ve uygulayıcısı kim olmalıdır sorusunun yanıtı da aranmaktadır. Ulus devletler –tümü olmasa da-, teknolojik gelişmeleri manipüle edebilecek ekonomik güçleri ve devlet dışı yapılanmaları her nasılsa dize getirebilecek olsa da, bu yola sapabilecek devletlerin tabi olacağı ve koy-

duğu kurallara uymak zorunda kalacağı yaptırım uygulayabilecek üstün bir otorite bulunmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında 2. Dünya Savaşı'nın bitimindeki güç dengelerine göre kurulan ve büyük devletlerin orantısız güç kullanımına olanak tanıyan Birleşmiş Milletler düzeninin umut vaat ettiği söylenemez. Kanımızca –tabii dünyamız

"Kanımızca –tabii dünyamız o kadar dayanabilirse- uzun vadede çözüm, yine insanın hamurunu insanca yoğurmaktan, eğitim süreçlerindeki nefret söylemlerini eleyerek hukuk devleti kurgusunu olabildiğince geniş kitlelere benimsetmekten geçmektedir. "

o kadar dayanabilirse- uzun vadede çözüm, yine insanın hamurunu insanca yoğurmaktan, eğitim süreçlerindeki nefret söylemlerini eleyerek hukuk devleti kurgusunu olabildiğince geniş kitlelere benimsetmekten geçmektedir. Bu kurgu, özünde kapsayıcılık, şeffaflık, çoğulculuk ve hesapverirlik unsurlarını barındıran demokratik bir çekirdek taşımaktadır. Bu çekirdekteki enerjinin tüm topluma yayılarak bir nitelik dönüşümü başlatması için insanın fiziksel varlığı ötesinde kendisini tinsel ve sosyal bir varlık olarak algılama bilincine ermesi olmazsa olmaz koşuldur. Bu noktada, hukukun kaderinin yani bir geleceğinin olup olmayacağına kitlesel eğitimin ibresine göre belirleneceğini söylemek yanlış olmaz (Odman Boztosun, 2020, ss. 41-42).

GELECEĞİN HUKUKUNA DAİR ÜTÖPİK ÖNGÖRÜLER

Yukarıda değinilen distopik senaryoların gerçekleşme olasılığı konusunda bilimsel bir tahmin yürütmek mümkün değildir. Bu noktada "uygar insan"ın bir tür olarak varlığını sürdüreceği inancıyla hukukun da gelecekte var olacağına dair bir ön kabul geliştirebiliriz ve bu ön kabul üzerinden geleceğin hukukuna dair ütöpic öngörülerde bulunabiliriz. Bu bağlamda, bir önceki paragrafta sayılan ve geleceği kucaklamakta yetersiz kalacağı varsayılan klasik hukuk yaklaşımlarının her birinin dönüşümüne dair söylemler geliştirebiliriz. Bu söylemlere geçmeden önce

ise neyin dönüşmeden sabit kalacağını, yani hukukun "kutup yıldızı"ını belirlemek gerekir. İnsanlığın uygarlık birikiminin en değerli ürünlerinden biri olan hukuk kurumunda içkin olan etik değerlerdir. Özgürlük, eşitlik, adalet, saygı, özgecilik, israftan kaçınma, alçakgönüllülük, sevgi gibi değerler hukuk düzeninde kendisine yer bulabildiği ölçüde

bu düzen, kendisini var eden varlığın sürdürülebilirliğine hizmet edecektir. Burada birbirini besleyen bir döngü söz konusudur. Etik değerlerden beslenen hukuk düzeni, kendisini var eden uygar insanı yaşatacak olan düzendir. Bu düzenin etik değerleri toplumsal alanda giderek artan düzeyde hâkim kılarak mükemmelleşmesi insanlığın umududur.

Özgürlük, eşitlik ve adalet değerlerinin merkezinde yer aldığı hukuktan özgecilik ve sevgi değerlerinin merkeze oturduğu bir hukuka geçiş durumunda insan merkezli yani süjesi salt insan (gerçek kişi) ve insanlarca veya kurumlarca yaratılan kurumlar (tüzel kişi) olan bir düzenin sorgulanması kaçınılmaz hale gelecektir. Son yıllarda gündeme gelen ekolojik hukuk yaklaşımı bu yolda ortaya çıkan fikir akımlarına bir örnektir (Garver, 2022). Dünyamızın kaynaklarının hoyratça tüketilmesinin ve canlı çeşitliliğinin giderek yitirilmesinin yol açtığı maddi ve manevi zararların telafisi belki de ancak böyle radikal bakış açısı değişiklikleriyle mümkün olacaktır.

Bu değişikliğin zihni doğal olarak yönlendireceği ikinci sorugulama insanın diğer maddi varlıklarla kurduğu ilişki biçimine yöneliktir. Uygarlık aşamalarındaki en büyük kırılmaların ve yıkımların maddi varlığı sahiplenmeye yönelik paylaşım kavgaları üzerinden yaşandığı dikkate alındığında bu konuda yeni kuramlar geliştirmeye had safhada ihtiyaç olduğu ortadadır. Özellikle insanlığı bataklığa sürükleyen açgözlülüğü ve birikim hırsını yönetebilecek yaratıcı yöntemler geleceğin hukukunun şekillenmesinde belirleyici rol oynayabilir. Paylaşım odaklı ekonominin alanının giderek genişlediğinin gözlemlendiği bu süreçte hukukun da bu gelişmeye ayak uydurması beklenebilir (Kassan and Orsi, 2012). Sahiplenmeye konu edilegelen varlıklar açısından, belirli bir anda ancak bir

"Hukuk esas itibarıyla kamusal alanda geçerlidir. Kişinin özel hayat alanı prensip olarak hukukun kapsama alanı dışında kalır. Bununla birlikte bu alanlarda devletin koruyucu gücünün devreye girmesini gerektiren zorbalıklar sergilenebilmektedir."

kişi tarafından yararlanılabilen maddi varlıklara yönelik düzenlemelerle her an sonsuz kullanıma olanak tanıyan fikri varlıkların tabi tutulacağı düzenlemelerin ayrışacağı söylenebilir.

İnsanın sahipliğine tabi kılınan varlık yelpazesi açısından bakıldığında hukuk düzenlerinin klasik olarak tanımladığı taşınmaz, taşınır ve fikri değerler kategorilerinin veriyi ve gelecekte ortaya çıkabilecek yeni değerleri (örneğin yapay zekânın üreteceği ve ne olacağı henüz bilinmeyen "şey"ler) kapsayacak esneklikte ve genişlikte olmadığı görünmektedir (van Erp, 2017). Geleceğin hukukunun şekillenmesinde, bu değerleri içine alabilecek yeni tanımları tasarlamak da rol oynayacaktır.

Hukukun gelişimi, toplumsal hayatta yeni olguların ortaya çıkmasına bağlıdır. Bu açıdan hukuksal düzenlemelerin zaman itibarıyla bunların doğumuna takaddüm edemeyeceği söylenebilirse de uygarlaşmanın taşlarını döşeyecek yeni olguların topluma takdiminde hukukun gücünden yararlanabileceği göz ardı edilmemelidir. Kanun koyucunun fütürist yaklaşımlara ku-

cak açması, entelektüel çevrelerde beyin fırtınalarını tetiklemesi ve desteklemesi pekâlâ mümkündür. Böylece, toplum mühendisliği şeklinde de tanımlanan hukuk, toplumsal hareketleri takip etmek yerine yeni toplumsal yapılanmaların yaratıcısı rolünü üstlenebilir. Söze konu yaratımların uygarlaşmaya katkı sağlamasını garanti edecek en önemli unsur ise hukuk yapım süreçlerinin etik ilkelere ayrılmadan istişare ve ortak akılla yürütülmesi olacaktır.

Hukuk esas itibarıyla kamusal alanda geçerlidir. Kişinin özel hayat alanı prensip olarak hukukun kapsama alanı dışında kalır. Bununla birlikte bu alanlarda devletin koruyucu gücünün devreye girmesini gerektiren

zorbalıklar sergilenebilmektedir. Aile, kapalı eğitim ortamları gibi toplu yaşam alanlarının, "özel" kisvesi altında insanlıkla bağdaşmayan davranışların yaşanageldiği mekânlara dönüşmesinin önlenmesi için hukukun müdahale alanınının bu amaca uygun şekilde nasıl belirlenmesi gerektiği yeniden düşünülmelidir. Suçu oluşmadan önlemeye yönelik, teknolojiden de destek alan yöntemlerle, çok daha etkili bir hukuk uygulaması geliştirilebilir. Bu bağlamda, bireyin iç dünyasına kadar müdahale etme yetkisi tanımanın yol açacağı kötüye kullanma olasılığı da titizlikle değerlendirilmelidir.

Hukuk, prensip olarak bireyin iç dünyasında iradenin oluşum süreci aşaması ile ilgilenmez. İradenin dış dünyada tezahürü anından itibaren devreye girer. Bunun dışında bir yaklaşım niyet okuma olarak değerlendirilir ve hukuk uygulamasında kabul görmez. Bununla birlikte her bireyin ortaya koyduğu fiilin yeknesak bir irade oluşum sürecinden geçtiğini varsaymak ve bu iradenin oluşumunda rol oynayan etkenleri dikkate almamak da hukuksal ve cezai sorumluluğun belirlenmesinde bireylerin ruh dünyasının sonsuz çeşitliliğinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda insanı bir sinirsel etkileşim algoritması olarak tanımlayan nörobilim alanındaki gelişmeler, daha isabetli, hassas ve vicdanlarda daha çok kabul görecektir yargılamaları mümkün kılabilir (Vincent, 2013).

Geleceğin hukuku, toplumu da tıpkı birey gibi bir organizma olarak değerlendirerek toplumsal ilişki ağlarının sinir haritasını da çıkarabilir. Böyle bir bakış açısının gidişatı, gerçek kişi, tüzel kişi gibi tekil suhelerle sınırlı kalmadan bu suheler arasındaki bağlarla ortaya çıkan ağ yapılanmalarını hukuk tarafından tanımlamak ve düzenlemek yönünde olacaktır (Teubner and Collins, 2011).

Hukukun temel kavramlarına yönelik bu öngörülerin devamında, hukukun yaratı-

cısına, uygulayıcısına ve etki alanına dair ütopya senaryolarıyla yazımızı tamamlayalım: Hukukun yaratıcısı ile uygulandığı kişilerin, hukuku yaratma sürecinde daha güçlü bir iletişim geliştirmesi hukukun organik ve yüksek değerde ortaya çıkmasında en önemli rolü oynayacaktır. Bu açıdan varılabilecek son nokta, ideal hukukun tam bir toplumsal oyuşma ile kurgulanabilmesidir. Bu ülkünün gerçekleşmesi, aynı zamanda, Kant'ın altın kuralını uygulayan etik insan modelinin ortaya çıkışını da müjdeler (Kant, 2020). Hukukun uygulayıcısının kim olacağına dair sorgulamalar hali-

"Hukuk, prensip olarak bireyin iç dünyasında iradenin oluşum süreci aşaması ile ilgilenmez. İradenin dış dünyada tezahürü anından itibaren devreye girer."

zırda bazı ülkelerde devreye alınan robot hakimleri ve avukatlık algoritmalarını akla getirmektedir. Bu algoritmaların, arzulanan ütopyik modele uygun şekilde etik değerlerle tasarlanabilmesi durumunda hukuk devletinin mihenk taşı addettiğimiz bağımsız, tarafsız ve liyakatli yargının hayata geçirilmesinde önemli yol alınabilir. Yapay zeka sadece hukuk uygulamasında değil hukuk yaratılmasında da kullanılabilir, yeter ki düzenlenmesi öngörülen olgu nesnel ve olabildiğince tüm etki boyutlarıyla yapay zeka tarafından algılanabilecek şekilde tanımlanabilsin. Yarattılan hukukun hukuk uygulayıcıları tarafından hangi etki alanında uygulanacağı egemenlikle ilgili bir meseledir. Günümüzde geçerli olan ulus devlet modelinin sürdürülebilirliği her bir ulus devletin kendi bünyesinde hukuk devleti olgusunu hayata geçirebilme başarısı ile doğrudan ilintilidir. İnsanlık ailesi bir yandan israf diğer yandan şiddet ve yokluk kıskacında kıvrılırken BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları doğrultusunda dürüstçe ve kararlılıkla adım atabilen devletler, güçlü ortaklıklar geliştirebilir. Uyumlu hareket ederek kendi hukuklarının etkilerinin daha şanssız coğrafyalarda da hissedilmesini sağlayabilirler.

İnsanlık ailesi, önünde uzanan sert dönemeçi uçuruma savrulmadan aşabilirse bugün bildiğimiz ve uyguladığımız anlamdaki hu-

kukun geleceğinden bahsetmek mümkün olabileceği gibi geleceğin hukukunu yukarıda açıkladığımız yeni yaklaşımlarla kurgulama şansını da yakalayabiliriz. Bu sayede uygarlığımızı zaman ve mekân bağlamında sonsuz genişletme ve ilerletme potansiyelimizi hayata geçirerek Kant'ın şairane bir ifadeyle adını koymuş olduğu "ebedi barış"ı dahi gerçek kılabiliriz (Kant, 2022).

KAYNAKÇA

Fedotov, Y. (2019). Strengthening the rule of law through education: a guide for policymakers. UNESCO Publishing.

Garver, G. (2022). Ecological law and the planetary crisis: a legal guide for harmony on earth, Taylor & Francis Limited, 2022).

Joy, B. (2018). Why the future doesn't need us, artificial intelligence safety and security. In R. V. Yampolskiy (Eds). (pp. 3-19) Florida: CRC Press.

Kant, I. (2020). Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi, (İ. Kuçuradi, Çev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.

Kant, I. Ebedi barış üzerine felsefi bir tasarı, (C. Yeşilçayır, Çev.). Ankara: Fol Kitap.

Kassan, J and J Orsi (2012). The legal landscape of the sharing economy. *Journal of Environmental Law and Litigation*, 27/1, 1-20.

Kempe, R. H. Sr. (2020). Peace, justice and inclusive institutions: overcoming challenges to the implementation of sustainable development goal 16. *Global Change, Peace & Security*, 32/1, 57-77).

O'Donnell, G. (October 2004). The quality of democracy: why the rule of law matters. *Journal of Democracy*, 15/4, Johns Hopkins University Press, 32-46.

Odman Boztosun, A. (2020). Ahlakî gelişim için anayasal düzeni kavratarak vatandaşlık bilincinin geliştirilmesi. Uluslararası Avrasya Sosyal bilimler kongresi-4, 15-18 ekim 2020, Bodrum/Muğla, bildiri özetleri kitabı içinde (ss. 41-42), <https://www.icoess.com/upload/c39286f4-e9fa-4e09-bc48-73cba7479628.pdf>.

Teubner, G. and Collins, H. (2011). Networks as connected contracts. Oxford: Hart Publishing.

van Erp, S. (2017). Ownership of data: the numerus clausus of legal objects. *Brigham-Kanner Property Rights Conference Journal*, 6, 235-257.

Vincent, N. A. (Eds). (2013). Neuroscience and legal responsibility. Oxford: Oxford University Press.